

6. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – С.174-175.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979. – 248 с.
8. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. – К., 1983. – С.121-128.
9. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н.э.). Киев, 1985. – С.38.
10. Генинг В.Ф. Проблема социальной реконструкции общества кочевых скифов IV-III вв. до н. э. по археологическим данным // Ф.Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С.124-152.
11. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – К.: Наук. думка, 1983. – 198 с.
12. Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы юга Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С.148-158.
13. Marcenko K., Vinogradov Y. The Scythian period in the northern Black Sea region (750-250 B.C.) // Antiquity. – 1989. – Vol.63. – P. 809.
14. Сковорода Г.С. Склонность к богословию // Повн. збір. творів. У 2-х т. – Т1. – К.: Наук. думка, 1973. – 351 с.

В.Ф. Деревінський

УДК 947.7 (092)

УГС ПІД РЕПРЕСИВНИМ ТИСКОМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Розглянуто методи і засоби, застосовувані радянською владою для ліквідації УГС, проаналізовано результати цих дій та ставлення до них населення.

Рассмотрены методы и средства, при помощи которых советская власть пыталась ликвидировать УГС, проанализированы результаты такой деятельности и отношение к ней общественности.

It is considered what methods and facilities power tried to render harmless and liquidate UGS and discredit and break its leader, the results of such activity and attitude are shown toward these actions of power of public.

Ключові слова: УГС, В. Чорновіл, влада, репресії.

З лібералізацією політичного режиму в СРСР у другій половині 1980-х рр. в Україні виникли різноманітні неформальні об'єднання. Першою серед них політичною організацією постала Українська гельсінська спілка (УГС), що задумувалася і створювалася В. Чорноволом як аналог народних фронтів. Враховуючи, що її організаторами та активними діячами були колишні політв'язні, влада одразу виявила до неї підвищену увагу, розгорнула ряд посиленних контрзаходів з її локалізації та нейтралізації. Надзвичайно рішучі дії влади супроти Спілки порівняно з іншими організаціями викликають увагу дослідників, оскільки на основі їхнього вивчення можна витворити картину якими методами і засобами поборював радянський режим неугодні йому об'єднання громадян. Отримані результати дозволять простежити трансформацію репресивних методів влади щодо представників опозиційних груп. Крім того, дослідження покаже, які дії вжила влада супроти ініціатора УГС – В. Чорновола.

Грунтовно зазначене питання не було розглянутим в наявних публікаціях. Про загальну методика поборення опозиційних організацій, у тому числі УГС, викладено в книгах ряду сучасних дослідників [1]. В працях львівського історика Т. Батенка про І. Геля та Б. Гориня знаходимо інформацію про дії влади щодо УГС [2]. Цікавими з погляду висвітлення зазначеної проблематики є спогади активних учасників Спілки, зокрема Б. Гориня, Л. Горохівського, В. Овсієнка [3]. Фактично поодинокими є публікації, в яких згадується про переслідування владою першого керівника УГС В. Чорновола. Взагалі, донедавна були відсутніми ґрунтовні публікації про його життя і діяльність. Останнім часом з'явилися окремі праці про формування його світогляду, громадсько-політичну діяльність, обставини загибелі [4]. Суттєвим джерелом інформації про Чорновола стало десяти томне видання його праць [5].

Враховуючи відсутність розгорнутої інформації про репресивні дії влади супроти УГС та В. Чорновола, підготовлена ця стаття. У ній розкрито, якими методами і засобами влада намагалася знешкодити й ліквідувати опозиційну організацію та дискредитувати й зломити її лідера, показано результати такої діяльності і ставлення до неї громадськості.

Створення колишніми політв'язнями УГС, тим паче їхня активна участь у мітингах, посилила зацікавленість до них із боку влади. Незважаючи на відсутність у Декларації принципів положення про незалежність України, яке вносили у свої заяви керівники

УГС як діячі Української гельсінської групи ще у 1970-х рр., вона сприймалася владою як вкрай небезпечна націоналістична політична організація, яку необхідно поборювати. В одному із документів зазначалося: „У місті Києві, Львові... окремі особи, особливо із числа раніше судимих за антигромадську діяльність, зондують ґрунт для створення напівлегальних об'єднань націоналістичної спрямованості” [6]. Під час тривалого ув'язнення голови ініціативного комітету Львова з проведення мітингів І. Макара, якого було арештовано через місяць після оголошення створення УГС, більшість запитань, заданих йому слідчими, стосувалися УГС. У Львівському обкомі КПУ лише за друге півріччя 1988 р. було розроблено п'ять документів та видано брошуру „Подолання націоналістичних пересудів у свідомості – важлива ланка інтернаціонального і патріотичного виховання. Методичні матеріали для пропагандистів і слухачів системи політичної освіти”, що пропонували методи боротьби з УГС. Подібні матеріали видавали обкоми партії інших областей. Крім того, видавалися різноманітні антиугеєсівські листівки. В них наголошувалося, що УГС – антирадянська політична структура, діячі якої прагнуть прийти до влади, дискредитують КПРС, намагаються відокремити Україну від Радянського Союзу тощо. Про це ж ідеться у аналітичній записці, підготовленій у ЦК КПУ про тенденції розвитку політичної ситуації в республіці [7].

Упродовж другої половини 1988 р. посилювався тиск влади, особливо львівської, на УГС за допомогою ЗМІ, міліції, прокуратури і КДБ. Спочатку ставилося завдання – знищити Спілку у Львівській області. Коли з цим не впоралися, то намагалися не допустити поширення її діяльності в інші регіони. Однак і це виявилось неможливим.

Щоб побороти УГС та інші неформальні організації, скомпрометувати організації перед населенням, влада вдалася до нагнітання міжнародної ворожнечі.

Після оприлюднення інформації про створення УГС на мітингу у Львові почалася наклепницька пропагандистська кампанія проти організаторів Спілки. Упродовж лише десяти днів після 7 липня 1988 р. в обласних, республіканських і всесоюзних ЗМІ з'явилося близько 20 публікацій із нападками на В. Чорновола та його однодумців. Опісля такої підготовки громадської думки, 20 липня 1988 р. В. Чорновола затримали й примусово, під загрозою застосування сили, привезли у Львівське УКДБ. Там йому необґрунтовано

винесли офіційне попередження, звинувативши в розпалюванні міжнаціональної ворожнечі й націоналістичних настроїв, у постацнанні західних підривних центрів інформацією, яка використовува-лася на шкоду радянському ладові, в організації масових виступів населення, що призводять до порушення громадського порядку.

Щоб залякати населення, відвернути його від участі в мітин-гах та від членства в УГС повідомлення про винесення В. Чорноволу попередження надрукували 22 липня в пресі. З аналогічними фор-мулюваннями про „розпалювання ворожнечі” з’явилися повідомлен-ня прокуратури про відкриття кримінальної справи щодо братів Го-ринів, І. Макара та В. Путька.

З приводу обвинувачення В. Чорновола та інших членів УГС у нагнітанні міжнаціональної ворожнечі з’явилися звернення Спіл-ки до національних меншин, що проживають на території України від 24 липня і 28 липня 1988 р. та звернення закордонного предст-авництва УГС до урядів країн-учасниць Гельсінського процесу від 26 липня 1988 р. В них відкидались наклепи влади, підкреслювалося, що в програмних документах УГС „виступає за найтіснішу спів-працю з національними меншинами по розбудові України, в якій всі національні меншини отримують можливість свобідного розвитку і всі належні громадські права” [8].

У травні 1989 р. в газеті „Вільна Україна” з’являється стаття начальника міського управління міліції Львова полковника Г. Шабає-ва, в якій він наводить текст сфабрикованої листівки „Громадо, друзі, на збори!”. „Озброюйтесь арматурою, ланцюгами проти міліціантів, – писалося в цій фальшивці. – Бийте москалів” [9]. Подібне висло-вив начальник КДБ Залізничного району Львова майор В. Ковтун 7 липня 1989 р. на зустрічі з робітниками Львівської меблевої фабрики „Карпати”, заявивши, що УГС озброює пластунів, навіть бункер по-вний зброї, буцімто, знайшли працівники КДБ. Він також запевнив, що члени УГС склали списки партактивістів для розправи над ними.

Представники національних меншин критично сприйняли такі голослівні провокації. Рада єврейського товариства імені Шолом-Алейхема звернулася з листом до газети „Вільна Україна”, в якому го-ворилося, що „треба бути обережним, делікатним, говорити і писати в час перебудови треба про те, що об’єднує народ... наше товариство підтримує і надалі буде свято підтримувати дружні інтернаціональні зв’язки з українськими товариствами і українським народом”. Свою

позицію також висловив російський рух „Друзів українського мистецтва і літератури”. „Ми, представники, російської інтелігенції, – писалось у зверненні, – заявляємо, що ці чутки не мають об’єктивних підстав і направлені не на ліквідацію, а на розпалювання національної різни між росіянами й українцями, представниками інших національностей... ми говоримо: не піддавайтесь на провокації, виявляйте і оприлюднюйте імена тих, хто поширює чутки” [10].

У жовтні 1989 р. вийшло спільне звернення ряду організацій національних меншин: Товариства „Друзів російської і української культури імені О.С. Пушкіна”, Єврейського культурологічного товариства імені Шолом-Алейхема, Вірменського культурного товариства „Артюр”, Польського культурологічного товариства. У ньому писалося, що представники національних меншин стурбовані штучним нагнітанням ситуації у сфері міжнаціональних відносин у львівському регіоні. Стверджуючи, що „об’єктивних підстав для загострення міжнаціональних стосунків ані у Львові, ані в Україні немає”, автори звернення закликали „не піддаватися емоціям, усіма силами сприяти збереженню мирного розвитку перебудови в нашій країні” [11].

Проте влада надалі використовувала метод дезінформації і розз’єднання населення. У серпні 1989 р. на військовому полігоні біля с. Роківця Львівської області військові кінооператори знімали фіктивну демонстрацію і мітинг, де псевдопротестуючі тримали транспаранти з такими гаслами як: „Геть москалів зі Львова і України”. Взимку 1989-1990 рр. у Житомирі поширювалися поголоски про підготовку екстремістами єврейських погромів, що змусило активістів УГС із міліцією патрулювали вулиці міста [12].

Республіканське керівництво подібні провокаційні поголоски подавало в Москві в інформаційних повідомленнях як достовірні речі. В листі В. Щербицького до ЦК КПРС від 9 серпня 1989 р. знаходимо повідомлення про нагнітання міжнаціональних відносин націоналістичними організаціями, серед яких, мовляв, найбільшу агресивність виявляє УГС. В листі відмічається, що „стали часто зустрічатися спроби розпалювання антиросійських настроїв, використовується для цього будь-який привід: ювілей Полтавської битви, особистість Мазепи, 50-річчя возз’єднання західних областей України з УРСР в складі СРСР, питання про національно-російську двомовність” [13].

Провокаційні дії влади не спрацювали через тісний контакт, що встановився між провідниками українського руху і представниками

інших народів іще з часу спільного перебування в радянських тюрмах і таборах у 1960-1980-х рр. За свідченням Й. Зісельса, В. Чорновіл та інші політв'язні, які були на чолі українського руху, доброзичливо відносилися до євреїв [14]. Таке ставлення в них було і до інших народів. Тому на переконання того ж Й. Зісельса, УГС, а згодом і НРУ не були втягнуті в зрежисований конфлікт із представниками інших народів.

Важливим було й те, що в програмовому документі УГС – Декларації принципів було чітко визначено позитивне ставлення до національних меншин, а в Статутних принципах відмічено, що членами Співки можуть стати особи різних національностей. Завдяки цьому в Україні не було створено підстав для творення різноманітних „інтерфронтів”.

Під час виборчої кампанії народних депутатів СРСР у 1989 р. відбувся черговий виток посилення політичних репресій проти УГС. Щоб провести вибори згідно запланованого сценарію й унеможливити проведення оголошеного УГС бойкоту виборів та обрання депутатами підтриманих неформалами осіб, влада вдалася до використання адмінресурсу. Не реєстрували, залякували кандидатів, лунали погрози на адресу протестуючих, розганялися передвиборчі мітинги, арештовувалися демонстранти, нерідко траплялися випадки побиття тих, хто вивішував листівки про бойкот виборів тощо. За неповними даними, лише за чотири місяці, з 21 листопада 1988 р. до 20 березня 1989 р. 12 осіб з УГС було засуджено на 15 діб, жорстоко побито п'ятьох, незаконно затримано більше 30, погрожено притягнути до суду сімох. Упродовж двох місяців у Миколаївській психлікарні примусово утримували члена УГС А. Ільченко.

Однак, активна участь УГС та інших неформальних організацій у виборчій кампанії вплинула на підсумок виборів. У Львові внаслідок бойкоту у голосуванні 26 березня взяло участь 40% виборців, не було обрано депутатів у 4 з 9 виборчих округах. Залишили виборці без мандата і першого секретаря обкому КПУ Я. Погребняка. У цілому по Україні в 11 областях та м. Києві по 27 округах довелося проводити повторні вибори, по 4 округах – повторне голосування. Не потрапили до Верховної Ради СРСР секретар ЦК КПУ та 6 перших секретарів обкомів і міськкомів. У ході двох турів виборів обрано депутатами кандидатів, підтримуваних УГС, зокрема Р. Братуня у Львові, Р. Гром'яка в Тернополі.

Успіх, досягнутий УГС у ході виборчої кампанії, зумовив чергове посилення репресій влади проти неї. У написаному одразу після

виборів листі в ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький зазначив, що Спілка „агресивно вела себе”, тож „не завжди вдавалося знайти ефективні засоби протидії політичному екстремізму”, який в період виборчої кампанії різко активізувався [15]. Для боротьби з нею розробили комплекс заходів. Створили комісію Політбюро ЦК КПУ, на яку поклали оперативний аналіз політичної ситуації в республіці і вироблення необхідних заходів по протидії негативним проявам. Обкомам і Київському міському доручили утворити групи координації дій партійних, радянських й правоохоронних органів по боротьбі з екстремістськими проявами. Запропонували взяти під особливий контроль ті колективи і населені пункти, де є націоналістичні екстремістські прояви. Звернено увагу на посилення роботи з тими комуністами, які входять у неформальні об’єднання, рекомендовано проявляти строгість до тих, хто займає примирливу позицію, проявляє безпринциповість щодо неформальних організацій. Також посилювалася робота з кадрами правоохоронних органів, щоб своєчасно виявляти і припиняти протиправні заходи екстремістів.

Актуальність потреби посилення боротьби з неформальними організаціями для керівництва УРСР призвело до того, що вперше на травневому Пленумі ЦК КПУ спочатку розглядалися політичні, а потім соціально-економічні питання. У своїй доповіді В. Щербицький піддав різкій критиці, крайньо політично авантюристську, відверто антирадянську т. зв. УГС, що діє дедалі зухваліше [16].

Репресивні заходи застосувала влада проти В. Чорновола. На початку травня 1989 р. його викликали до прокуратури та попередили про неприпустимість організації і участі у проведенні несанкціонованих мітингів, інакше проти нього будуть застосовані дії згідно із законодавством. 22 травня, у переддень повторного голосування у Львові, яке бойкотувала УГС, уперше після повернення в 1985 р. із заслання В. Чорновола з порушенням законодавства заарештували й ув’язнили на 15 діб у тюрму м. Золочева Львівської обл. До речі, дозвіл на арешт Чорновола дав прокурор м. Львова С. Крикливець, який 22 роками раніше починав кар’єру слідчого прокуратури з фабрикування кримінальної справи В. Чорновола за укладення правозахисного збірника „Лихо з розуму”.

28 травня біля стадіону „Дружба” у Львові відбувся 60-тисячний мітинг пам’яті жертв радянських репресій 1930 – 1950-х рр. в Україні. Люди прийшли із синьо-жовтими прапорами й численними гаслами проти арешту В. Чорновола та інших активістів УГС за участь у

мітингах. У руках люди тримали портрети арештованих В. Чорновола, І. Макара, В. Путька, переслідуваного С. Хмари. Впродовж чотирьох днів, з 31 травня по 3 червня, під Львівською обласною прокуратурою члени УГС проводили пікетування протесту. На плакатах було написано: „Прокуратура, міліція та суд душать свободу!”, „Вимагаємо звільнити В. Чорновола, В. Путька та інших арештованих!”.

Усього по Львівській області за проведення несанкціонованих мітингів у травні 1989 р. притягнуто до адміністративної відповідальності 19 осіб, у тому числі 15 осіб – до адміністративного арешту. „З них, – як зазначалося в довідці, надісланій до ЦК КПУ зав. державно-правовим відділом ЦК КПУ А.Чумаком, – українські націоналісти В. Чорновіл і В. Путько – арештовані 22 травня ц.р. на 15 діб кожен, М. Горинь – оштрафований на 300 руб.” [17].

Намагалася влада протидіяти УГС і В. Чорноволу в ході виборів народних депутатів Верховної Ради УРСР, однак на той раз не могла це здійснювати такими брутальними методами як на виборах 1989 р. УГС та інші неформальні організації користувалися підтримкою громадськості і успішно нейтралізували дії влади. В листі заступник завідувача відділом організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК КПУ Н. Литвин в ЦК КПУ від 13 грудня 1989 р. писав, що „помітно посилюється натиск неформальних об'єднань і груп, особливо Руху, які прагнуть добитися висунення максимально можливого числа своїх претендентів, в першу чергу в народні депутати УРСР” [18]. В свою чергу, продовжував Н. Литвин „факти свідчать, що представники екстремістських формувань помітної протидії зі сторони партійних комітетів не зазнають. Так, В. Чорновіл був висунутий кандидатом на підприємстві обчислювальної техніки та інформації де працювало 760 осіб, в тому числі 114 членів партії. На конференції були присутніми 147 делегатів, виступили двоє позапартійних. За В. Чорновола проголосувало 103, проти – 5, утрималось – 14. Другий кандидат – голова міськвиконкому Б. Котик отримав „за” лише 7 голосів” [19].

На рівні республіки і області влада намагалася чинити спротив висуненню незалежних кандидатів. Однак, за свідченнями Л. Кравчука, процес перебудови послабив владу, тому директиви на місцях виконувати ставало все важче і втручання партійних органів в хід виборчої кампанії виявилось мінімальним, особливо в Західній Україні та у Донбасі. Крім того, спроби місцевої влади ставити будь-кому з

опозиційних кандидатів перешкоди на шляху до здобуття мандата, зазвичай лише підвищували його шанси на перемогу [20].

Всупереч тиску і підтасовкам влади, виборці обрали народними депутатами Верховної Ради УРСР 12 членів УГС, у тому числі В. Чорновола. Із закінченням виборчої кампанії 1990 р. завершився більш ніж півторарічний період протистояння влади з УГС, оскільки в квітні 1990 р. Спілка перетворилася в Українську республіканську партію.

Влада в нових міжнародних політичних умовах другої половини 1980-х рр. хоч і відмовилася від засудження активних опозиційних діячів на тривалі терміни ув'язнення, але не відійшла від використання репресивних методів супроти опозиціонерів. Проте її інтенсивний пресинг не призвів до нейтралізації діяльності Спілки. Не виявилися ефективними спроби дезінформації та залякування населення, нагнітання міжнаціональної ворожнечі; не вплинули на членів і прихильників УГС репресивні заходи влади: звільнення з роботи, цькування у ЗМІ, накладення грошових стягнень, численні арешти та короткотермінові ув'язнення, фізичні розправи тощо.

Стійкість і наступальність Спілки пояснюється тим, що її ініціатор і перший керівник В. Чорновіл разом з багатьма іншими активними діячами УГС, відбувши радянські „тюремні університети” здобув належні навички боротьби зі владою. Тому УГС досить швидко збільшувала чисельність членів та прихильників, здобувала авторитет серед громадськості й впливала на радикалізацію програмних документів різних громадських організацій, в тому числі найбільшої тодішньої української організації – Народного руху України.

1. Баран В. К. Україна: новітня історія: 1945 – 1991 рр. – Л., 2003; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). – К., 1998 та ін.

2. Батенко Т. „Я повстаю, отже, я існую...”: Політичний портрет Івана Геля (нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). – Л., 1999; Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997.

3. Горинь Б. В. Чорновіл – ініціатор створення УГС // Чорноволівські читання. – К.: МАУП, 2003; Горохівський Л.Ф. Діяльність УГС на Тернопіллі // www.khpg.org; Овсієнко В. Мої університети // www.helsinki.org.ua.

4. Василюшин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя: У 3 ч. – К., 1998–1999; Деревінський В. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола // Українознавство. – 2006. – № 1; Степаненко М. Майже все про загибель В.М. Чорновола. – К., 2006.

5. Чорновіл В. Твори: У 10-ти тт. – К., 2002–2009.
6. Центральний державний архів громадянських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2661. – 53-54.
7. Там само. – Спр. 2642. – Арк.114.
8. Обращение к национальным меньштвам, проживающим на Украине // Листок прес-служби УГС. – 1988. – № 5. – 24 липня; Звернення ЗП УГС до урядів країн-учасниць Гельсінського процесу // УГС в документах. – б/м, б/р. – С.13-15; Звернення ВК УГС до неукраїнського населення республіки // УГС в документах. – б/м, б/р. – С. 15-17.
9. Шабаєв С. За торжество закону // Вільна Україна. – 1989. – 5 травня.
10. Звернення російського руху „Друзів українського мистецтва і літератури” // Поступ. – 1989. – № 6.
11. Звернення представників національних меншостей до громадян УРСР // Віче. – 1989. – № 10.
12. Овсієнко В.В. Мої університети // www.helsinki.org.ua.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 159.
14. Зисельс Й. Если не сей час... (статті, інтерв'ю, виступлення. 1989-2006 гг.). – К., 2006. – С. 233.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – Арк. 96-97.
16. Доповідь першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького // Радянська Україна. – 1989. – 17 травня.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555. – Арк. 26.
18. Там само. – Спр. 2540– Арк.137.
19. Там само. – С. 138.
20. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – С.48-49.

О.С. Білявська

УДК 94(477)

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Розглянуто питання збереження національної ідентичності українців у процесі розбудови незалежної української держави. Підкреслено актуальність цієї проблеми в умовах інтеграції